

DENUMIRI PENTRU '(PĂR) ALB' ÎN GRAIURILE DACOROMÂNE, PE BAZA ALRR. SINTEZĂ

MIHAELA-MARIANA MORCOV

În articolul de față ne propunem să analizăm denumirile înregistrate cu sensul '(păr) alb' în ALRR. *Sinteză*, vol. I, harta lingvistică 20. Analiza noastră are în vedere, în primul rând, distribuția geografică a termenilor, succesiunea cronologică a ariilor lexicale, precum și originea unor cuvinte care nu au fost luate în discuție, până în prezent, sau care au fost asociate cu etimoane diferite.

Totodată, vrem să comparăm rezultatele analizei de față cu datele pe care le furnizează studiul Angelei Bidu-Vrănceanu referitor la numele de culori din limba română (*Systématique des noms de couleurs. Recherche de méthode en sémantique structurale*, București, Editura Academiei, 1976), pentru a evidenția anumite fapte relevante la nivel dialectal, sub aspectul modului de organizare a paradigmei formate din numele de culori, care au în comun semul /alb/ (în context asociat cu părul omului sau al animalelor).

Alb (< lat. *albus*) și derivatele sale

Aria de răspândire a cuvântului *alb* acoperă întreaga rețea cartografică a graiurilor dacoromâne luate în considerare în perioada în care au fost realizate anchetele dialectale. În câteva puncte din diverse zone ale țării, au fost înregistrate derivate primare și secundare, luând în discuție și limba latină: *albotin* (295), *alburí*[®] (29, 347, 435, 764), *albó*~ (172, 485), *albinet* (406, 564) și *albicós* (621).

Derivatele indică diverse nuanțe. Diminuarea intensității este mai puțin evidentă în cazul cuvintelor *alburí*[®] (< *alboare* < lat. *alborem* < lat. *albus* + *-i*[®]cf. DA) și *albicós*, dar nu și în cazul cuvântului *albó*~, care, potrivit Floricăi Dimitrescu, este folosit în Sălaj (aceeași zonă în care e atestat și în ALRR. *Sinteză*), cu valoare diminutivală (Dimitrescu 1958: 244). Acest fenomen este explicabil prin tendința limbii române, manifestată mai ales la nivel popular sau dialectal, de a crea derivate diminutive cu ajutorul sufixului augmentativ *-oi* (*butoi* de la *bute*, bază care desemnează un recipient mai mare decât *butoiul*, *căsoi* cu sensul de 'căsuță, anexă în gospodăria țărănească') (*ibid.*).

Informațiile dialectale referitoare la sfera semantică a cuvintelor *albó*~ și *albicós* vin în completarea descrierii realizate de Angela Bidu Vrănceanu care precizează că primul termen menționat se combină numai cu substantivele *câine* și

porc (p. 161). Din observațiile autoarei rezultă, de asemenea, că *albiçós* nu este asociat cu părul omului (p. 158, 159).

Un alt derivat, *albineț*, denumește culoarea părului blond, alb sau cu o nuanță intermediară între *albicios* și *gălbui* (DA I s.v.). Potrivit datelor din DA, cuvântul s-a format prin derivare, cu suf. *-eț*, de la cuvântul *albin* [‘albicios (despre vaci’)] (DA). În CDDE, se menționează că *albineț* este un derivat de la cuvântul *alb*, creat după modelul lui *gălbineț* (CDDE, s.v. *alb*). [(Cuvântul din urmă este folosit cu accepția ‘galben deschis’ și s-a format prin derivare de la *galben*, cu sufixul *-eț* (DA, CDDE)]. În favoarea ultimei ipoteze pledează două argumente: pe de o parte, evidenta asemănare formală și semantică dintre termeni și, pe de altă parte, existența unei alte perechi de cuvinte pe baza căreia se poate proba faptul că derivatele create de la denumirile celor două culori s-au influențat reciproc (CDDE, s.v. *alb*). Este vorba de *albiu* și *gălbui* (*ibid.*). Ținând cont de aceste argumente, precum și de faptul că etimonul identificat în DA nu este atestat decât o singură dată, considerăm că revelatoare, în ceea ce privește originea cuvântului *albineț*, este numai explicația propusă în CDDE.

La originea adjectivului *albotin* se află antroponimul *Albotina*. Potrivit lui Virgil Nestorescu, acesta este asociat cu ruinele unei mănăstiri românești din nord-vestul Bulgariei (Nestorescu 1996: 115). Lingvistul menționat consideră că *albotin* derivă din *Albotă* + sufixul *-in*, iar *Albotă* se explică prin derivare cu sufixul *-otă* de la *alb*. Ipoteza formulată pentru a explica etimologia numelui *Albotă* este, de altfel, confirmată de prezența unor antroponime create după același model (*Balotă*, *Calotă*, *Racotă*, *Başotă*, *Troncotă*) (HEM III: 121, 122, DNFR). Explicația care are ca punct de plecare antroponimul *Albotin* întâmpină un obstacol: sufixul *-in* nu este întâlnit în structura altor substantive. În schimb, derivate formate cu ajutorul sufixului *-ină* sunt atestate în mod special în graiurile din Transilvania și Banat (Tudose 1978: 45). Așadar, pentru a elucida originea adjectivului, trebuie să avem în vedere forma de feminin a antroponimului.

Cărunt [< lat. *canutus* ‘(despre părul omului) alb’, ‘(despre părul lupului) cenușiu’]

Aria de răspândire a cuvântului *cărunt* coincide, parțial, cu aria cuvântului *alb*, dar frecvența atestărilor este în mod vizibil mai redusă. Principalul sens al adjectivului este ‘(despre părul capului, din barbă, din gene etc.) jumătate alb, care a început să albească (de bătrânețe)’ (DA).

Bălan (< *băl* + *-an*)

Adjectivul *bălan* s-a format pe teren românesc prin derivare de la *băl* ‘blond’, ‘alb’ (< sl. *bělъ* ‘alb’) (DA s.v. *băl*, DELR I, s.v. *băl*). Cuvântul *bălan* se concentrează, ca frecvență, în sudul țării. În DA, *bălan* este înregistrat cu sensurile: ‘(om) blond’, ‘(despre animalele domestice) alb’ și ‘(despre plante, în special despre cereale) galben bătând în alb’. Baza de derivare a cuvântului, *băl*, a fost, de asemenea, consemnată în punctul 30 din Banat. În punctele 708 și 887, a fost înregistrată varianta *bălă*~, care se explică prin contaminare cu adjectivul *la*~.

Remarcăm faptul că sensul '(păr) alb' al cuvântului *bălan* (*bălai*) nu a fost consemnat în DA. Urmărind situația cuvântului menționat, la nivelul limbii populare, Angela Bidu Vrănceanu constată că utilizarea acestuia în contextul *păr...* este posibilă doar prin asociere cu „/aprecierea cromatică de tip (a)ʹ” (galben) (Bidu Vrănceanu 1976: 164). În aceeași situație se află și cuvântul *albineț* (*ibid.*), analizat mai sus.

Lău

La~, cu varianta fonetică *lă*~, a fost consemnat în 5 localități din Bucovina. Sub forma *lău*, adjectivul *lai* a fost înregistrat în câteva puncte apropiate din aceeași zonă, precum și într-o localitate din sudul Moldovei (669). *Lău* reprezintă un singular refăcut după modelele preexistente (ex.: *rău-răi*). Conform datelor din DA și din DLR, cuvântul menționat evocă diferite nuanțe de negru sau de gri și este utilizat pentru a defini nu numai părul oamenilor, ci și lâna oilor, precum și țesăturile sau îmbrăcămintea (DA II/2 s.v. *laiu*, DLR IV, s.v. *lai*). Până acum au fost avansate patru ipoteze referitoare la etimologia cuvântului. În DA, acesta este corelat cu lat. *labes* 'pată neagră' (DA I/2). Tache Papahagi consideră, de asemenea, că limba de origine a adjectivului este tot latina, dar are în vedere un etimon diferit: **labius* (DAR, s.v.). Potrivit lui K. Treimer, rom. *lai* provine din ngr. *λάϊος* 'pestriț' (ZrPh, XXXVIII: 389 cf. Brâncuș 1983: 142).

Gr. Brâncuș (1983: 142), care încadrează adjectivul în categoria cuvintelor autohtone probabile, prezintă, în sprijinul ipotezei sale, următoarele argumente: explicațiile care au ca punct de plecare latina sau neogreaca nu sunt convingătoare din cauza dificultăților fonetice sau semantice. În schimb, rom. *lai* corespunde alb. *lajë* s.f. 'oaie neagră'. Ambele cuvinte sunt specifice vocabularului pastoral și se opun cuvântului *bardzu* 'alb'. Semnificativ este faptul că termenul este, de asemenea, păstrat în aromână. Ținând cont de aceste argumente, considerăm că ipoteza cea mai plauzibilă este cea care explică termenii *lai* și *lajë*, din română și, respectiv, din albaneză, prin raportare la fondul lexical de substrat.

Spre deosebire de cuvântul evocat mai sus, niciuna dintre denumirile inventariate și descrise de Angela Bidu Vrănceanu, pentru româna populară sau pentru româna standard, nu reflectă tendința de neutralizare a opoziției dintre semele /alb/ și /negru/. Evoluția semantică paradoxală /negru/ > /alb/, în condițiile utilizării contextuale a cuvântului semnalat mai sus, ilustrează, așadar, o situație proprie graiurilor.

Sur

Cuvântul a fost atestat în câteva localități din estul și centrul Transilvaniei, precum și în două localități din sudul și din nordul Moldovei (646 și 565). *Sur* desemnează, printre altele, culoarea intermediară dintre alb și negru și părul cărunt (DLR, s.v.). Etimologia acestui cuvânt nu a fost încă elucidată, dar s-a emis ipoteza unei legături între adjectivul românesc și bulg. *cyp* sau între adjectivul românesc și scr. *sur* (DLR s.v., TDRG s.v.). Cuvinte înrudite cu cel din română au fost atestate însă nu numai în bulgară și în sârbă, ci și în vechea slavă, sau în alte limbi slave

actuale (CDED II s.v.). Având în vedere acest aspect, precum și faptul că termenul în discuție nu apare în sudul țării și nici în Banat, zonele care se află în sfera de influență a limbilor bulgară și (sau) sârbă, este posibil ca *sur* să provină din slava veche.

CUVINTE ÎNREGISTRATE SPORADIC

Plă~iț este consemnat în punctul 454, din Transilvania. În DLR, lexemul propriu-zis, *plăviț*, -ă, a fost înregistrat cu sensul principal '(despre oameni sau despre părul lor) de culoare galbenă, blond'. Termenul este format cu ajutorul sufixului -iț, de la *plav* 'cu părul alb sau alb-gălbui', de origine slavă (DLR, CDED II). Potrivit Angelei Bidu Vrănceanu, *plăviț* este utilizat în combinație cu substantivul *păr* numai pentru a desemna culoarea galbenă (Bidu Vrănceanu: 164). În afară de acest sens, în DLR, este consemnată și accepția 'cu părul sau lâna de culoare alb-gălbuie sau alb-argintie (despre animale)'. Prin generalizarea acestui sens, cuvântul a putut fi utilizat, la nivel dialectal, pentru a desemna părul alb al omului.

Spălăcit, un termen format pe teren românesc (participiu al verbului *spălăci* < *spăla* + -ăci), este utilizat, în general, cu accepția 'care are o culoare puțin intensă, care și-a pierdut culoarea inițială, decolorat, șters' (DLR s.v.). Cuvântul a fost consemnat cu sensul '(păr) alb' în punctul 442, din Transilvania.

MOTIVAȚII SEMANTICE

Configurația hărții lingvistice 20 din ALRR. *Sinteză* (vol. I) are legătură, pe de o parte, cu specificul fiecărei zone și, pe de altă parte, cu asocierile pe care vorbitorii le-au stabilit la nivelul referentului, în condițiile în care utilizarea adjectivului *alb* este determinată de o restricție contextuală. În consecință, vorbitorii din diferite regiuni ale țării pot înlocui cuvântul *alb* cu termeni meniți să exprime diverse nuanțe ale părului îmbătrânit sau deschis la culoare.

Privite în ansamblu, cuvintele înregistrate cu sensul '(păr) alb', formează un continuum lexical și semantic, în interiorul căruia se situează derivatele create de la baza *alb*, urmate mai întâi de cuvintele care desemnează diferite nuanțe ale părului blond, de cele asociate cu nuanțele deschise ale unor culori nedefinite (*spălăcit*) și apoi de adjectivele asociate cu părul cenușiu (*cărunt*, *sur* și *lai*). Realizându-se treptat (prin cuvinte polisemantice sau prin cuvinte monosemantice care desemnează nuanțe foarte apropiate – este cazul adjectivelor *albineț*, *bălan* sau *lai*), creșterea în intensitate a culorii explică o aparentă contradicție semantică: faptul că termenii *lău* și *vânăț* (ultimul a fost atestat ca răspuns secundar în punctul 758) care sunt asociați, în general, cu nuanțele întunecate devin, la nivel dialectal, sinonimele

adjectivului *alb*. Se constată că, în procesul de înlocuire a cuvintelor, se dovedește decisivă imprecizia referentului, acesta variind în funcție de percepția vorbitorilor. Fenomenul semnalat permite, mai întâi, neutralizarea distincțiilor semantice legate de nuanța cromatică și, ulterior, anularea opoziției dintre culori.

În cazul adjectivului *lai*, se poate admite faptul că relația de omonimie parțială dintre acest cuvânt și adjectivul *bălai* a contribuit la realizarea transferului semantic.

În câmpul lexico-semantic al numelor de culori, transferul semantic poate fi favorizat, la nivel dialectal, de analogia dintre blana animalelor și părul omului. Fenomenul este ilustrat de termenii pastorali, *lai* și *plăviț*. Cele două cuvinte se deosebesc însă în ceea ce privește etapa în care a avut loc modificarea semului /apreciere cromatică/. În cazul lui *lai* modificarea culorii nu este, în mod evident, condiționată decât de analogia cu părul omului. În opoziție cu acest cuvânt, *plăviț* este, de la bun început, corelat cu semul 'alb'.

STRATURILE ETIMOLOGICE

Distribuția geografică a cuvintelor folosite cu accepția '(păr) alb' ne sugerează câteva observații referitoare la succesiunea cronologică a termenilor. Semnificativ este faptul că cel mai bine reprezentate, din punctul de vedere al frecvenței sau al distribuției geografice, sunt două adjective de origine latină: *alb* și *cărunt*. Cuvântul *alb* formează cel mai vechi strat etimologic. În favoarea acestei ipoteze pledează atât numărul de puncte, cât și răspândirea cuvântului. Primul termen care a înlocuit, pe alocuri, cuvântul *alb*, printr-un proces de generalizare semantică, la care ne-am referit mai sus, este *cărunt*. Analizând harta '(Păr) cărunț' (22) din ALRR. *Sinteză*, vom constata că sensul '(despre părul capului, din barbă, din gene etc.) jumătate alb, care a început să albească (de bătrânețe)' este încă bine reprezentat, ceea ce constituie un alt argument în favoarea ideii că, în înțelesul de '(păr) alb', *cărunt* este posterior cuvântului *alb*.

Într-o etapă mai recentă, *alb* a fost concurat în sudul țării de un derivat al cuvântului *băl*, de proveniență slavă.

Considerăm că datele referitoare la aria de răspândire și la frecvența cuvintelor *sur* și *lău* nu sunt suficient de concludente pentru a ne ajuta să stabilim cu precizie ordinea în care aceste adjective au dobândit sensul '(păr) alb', înlocuind vechile cuvinte: *alb* și *cărunt*.

CONCLUZII

În absența datelor furnizate de instrumentele geografiei lingvistice, soluțiile etimologice propuse, în rândurile de mai sus, s-au bazat pe observarea analogiilor care se stabilesc la nivelul sistemului sau pe valorificarea unor constatări detaliate

privind procesul de formare a cuvintelor (productivitatea unor sufixe), constatări care ar fi putut să scape unei analize etimologice tradiționale. Revelatoare pentru rolul jucat de analogie în procesul de reînnoire a lexicului este influența exercitată, la nivelul unor perechi lexicale, pe baza unor opoziții semantice (exemplul opoziției dintre semul /galben/ și /alb/).

Alte indicii de interes pentru etimologie au fost furnizate de însăși distribuția geografică a cuvintelor. Distribuția geografică a cuvântului *sur*, de exemplu, demonstrează că este puțin probabil ca acesta să provină din sârbă sau din bulgară, întrucât, cu sensul '(păr) alb', adjectivul nu a fost atestat în zonele care au suferit influența celor două limbi.

În comparație cu limba standard sau cu limba populară, graiurile prezintă o mobilitate mai mare în ceea ce privește evoluția semantică a numelor de culori, precum și posibilitatea de a stabili relații sintagmatice cu alte cuvinte. Frapantă este, în mod special, deosebirea bazată pe neutralizarea opoziției dintre semele /negru/ și /alb/, care se manifestă exclusiv la nivel dialectal.

BIBLIOGRAFIE

- ALRR. *Sinteză I* = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, volumul I, coordonator Nicolae Saramandu; colectiv redacțional: Dana-Mihaela Zamfir, Marilena Tiugan, Verginica Barbu Mititelu, Carmen-Irina Radu, Carmen-Irina, Floarea, Mihaela Morcov, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Bidu-Vrânceanu 1976 = Angela Bidu-Vrânceanu, *Systématique des noms de couleur. Recherche de méthode en sémantique structurale*, București.
- Brâncuș 1983 = Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- CDDE = *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (A -putea)*, de I.-A. Candrea și Ov. Densusianu, București, Atelierele Socec, 1914.
- CDED II = A de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Frankfurt, Ludolphe St-Goal, 1879.
- DA = *Dicționarul Academiei Române*, tomul I, partea I, A–B, București, Librăriile Socec & Comp., C. Sfetea, tomul II, partea a 2-a, fascicula I *J-Lacustru*, București, Tipografia Ziarului „Universul”.
- DELRI I = *Dicționarul etimologic al limbii române*, volumul I, A–C, București, Editura Academiei Române, 2011.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, București, Editura Academiei Române, tomul VIII, partea a 3-a, Litera P, *Pînă–Pogribanie*, 1977, Litera S, *Songiar–Swing*, tomul X, partea a 5-a, litera S, *Songiar–Swing*, 1994.
- Dimitrescu 1958 = Florica Dimitrescu, *Note asupra relațiilor dintre diminutive și augmentative în limba română*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan la 70 de ani*, p. 241–253, București, Editura Academiei.
- DNFR = Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.

- HEM III = B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae, Dicționarul limbei istorice și populare a românilor*, volumul III, București, Editura Minerva, ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, 1976.
- Nestorescu 1996 = Virgil Nestorescu, *Nume românești de locuri în Bulgaria*, în *Studii și cercetări de onomastică*, Craiova, Universitatea din Craiova, p. 115–120.
- Pascu 1916 = G. Pascu, *Sufixe românești*, București, Edițiunea Academiei Române.
- Tudose 1978 = Claudia Tudose, *Derivarea cu sufixe în româna populară*, București, Universitatea din București.

DÉSIGNATIONS POUR ‘(CHEVEUX) BLANCS’ DANS LES PATOIS DACOROUAINS, SUR LA BASE L’ALRR. SINTEZĂ

RÉSUMÉ

Dans cet article nous avons analysé les mots enregistrés au sens ‘(cheveux) blancs’ dans l’ALRR. Sintează, (1er volume, carte linguistique n° 20). D’une part, nous avons souligné les aspects pertinents pour la distribution géographique des désignations, pour l’étymologie et la succession chronologique des aires lexicales et, d’autre part, nous avons commenté certains aspects en rapport à la motivation sémantique et à la structure du paradigme formé par les noms de couleurs associés au cheveux vieillis.

Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române